

Új magyar etimológiai szótár

2022. november 29-én Budapesten a Nyelvtudományi Kutatóközpontban került sor az Új magyar etimológiai szótár bemutatására. A szótárt Gerstner Károly szerkesztő és munkatársai ismertették¹.

Az Új magyar etimológiai szótár (ÚESz.) munkálatainak fő célja az volt, hogy az 1967 és 1976 között megjelent háromkötetes A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.), valamint az 1990-es évek elejéig végzett magyar etimológiai kutatásokat összefoglaló kézikönyv, az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng.)² után újra legyen egy magyar nyelvű, tudományos hitelű magyar etimológiai szótár – olvasható a Nyelvtudományi Kutatóközpont honlapján (lásd <https://nytud.hu/esemeny/az-uj-magyar-etimologiai-szotar-bemutatoja>).

A TESz. bel- és külföldön egyaránt sikert aratott, de „általában méltató ismertetéseiben egy kivánalom viszonylag gyakran megfogalmazódott. Nevezetesen az, hogy e művet, illetve rövidített változatát idegen nyelven is közzé kellene tenni, hogy a magyarul nem olvasó külföldi szakemberek is teljes mélységükben megismerhessék a benne foglalt tudományos eredményeket” (Gerstner, 2012,

p. 163–164). Ez volt a fő oka annak, hogy az EWUng. világnyelven készült el, azért németül, mert az európai etimológiai irodalomban ennek van a legnagyobb hagyománya. Az EWUng. fogadtatása is kedvező volt, de hazai tudományos körökben nem vált olyan közismertté, mint a TESz. Azért, hogy az ÚESz. minden érdeklődő számára hozzáférhető legyen, a munkálatoknál ismét a magyar nyelvre esett a választás.

Az EWUng. számos tekintetben követi elődjét a TESz.-t, de attól több lényeges ponton el is tér (Gerstner, 2022, p. 44). A mű ugyanis nem vette át a korábbinak minden címszavát, illetve új címszavak is belekerültek, pl. *bikini* ‘kétrészes női fürdőruha’. Az ÚESz. munkálatai két ütemben zajlottak az MTA Nyelvtudományi Intézetében, illetve jogutódjában, az ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpontban. A 2011 és a 2016 közötti első időszakban a kutatócsoport alapvető célkitűzése az volt, hogy az EWUng. szkennelt, OCR-es anyaga átkerüljön egy XML-alapú szótári struktúrába, és elkészüljön hozzá az elektronikus szerkesztési rendszer. A munkálatok második szakaszában 2017 és 2022 között a szócikkek szótörténeti adatainak felülvizsgálata és kiegészítése történt meg (vö. bővebben ÚESz., Előszó). A német nyelvű etimológiai magyarázatok magyarra való átültetésénél a memoQ integrált fordítási környezet is a segítségére volt a szerzőknek. Az ÚESz. bizonyos szavak új jelentéseit is közli, pl. *atléta* ‘atlétatrikó’, *egér* ‘számítógépes eszköz’, *gáz* ‘baj, veszély, kellemetlen helyzet’, *pók* ‘tárgyak rögzítésére szolgáló gumikötél’. Az ÚESz. szócikkeinek a száma megközelíti a tízezret. Jelenleg egészen pontosan 9861 szócikket tartalmaz, de ez még tovább bővílhet. A kutatócsoport terve, hogy a szótárba felvesznek olyan újabban elterjedt kifejezéseket is, mint pl. *bébiszitter*, *diszkont*, *fájl*, *internet*, *klikkel*, *klón*, *mobil*, *sztori* stb. Az XML-alapú adatbázis lehetővé teszi a folya-

¹ A szótár lexikográfiai-filológiai munkatársai Horváth László, Horváth-Papp Zita, Kacs Kovics-Réményi Andrea, Molnár Zsuzsanna, informatikai munkatársai Mártonfi Attila és Merényi Csaba. Lektorként értékes javaslatokkal, megjegyzésekkel közreműködött Cser András, Hegedűs Attila, Honti László, Juhász Dezső és Zoltán András.

² A TESz. mutatója 1984-ben jelent meg. Az EWUng. két kötet 1993–1995-ben, a mutató pedig 1997-ben látott napvilágot. Mindkét szótár főszerkesztője Benkő Loránd volt. Rajta kívül az EWUng.-ot Gerstner Károly, S. Hámori Antónia és Zaicz Gábor szerkesztették.

matos frissítést: az etimológiai és szótörténeti kutatások újabb eredményeinek beépítését.

Az ÚESz.-ben tárgyalt bizonyos szavaknak recenzióban külön figyelmet szenteltek. A szótár megállapítja, hogy a *bogrács* kifejezés közvetlenül a törökből (*bakraç* ‘rézüst’ < *bakır* ‘vörösréz’, vö. Stachowski, 2019, p. 75–76) vagy szerb, horvát közvetítéssel (*bakrač*) jutott a magyarba. Szeretném hozzáfűzni, hogy a magyar szó aztán átkerült a szlovénbe és az ukránba, de mindkét nyelvben jelentésváltozáson ment át és edény helyett az abban főzött ételt jelöli. A szln. *bograč* jelentése ‘bográcsgulyás’, míg az ukr. *богряч* ‘gulyásleves’ értelemben használatos (Tölgyesi, 2020, p. 342–343).

Örvendetes, hogy az ÚESz. nemcsak a szavak eredetét közli, hanem a szócikkek végén a legtöbb esetben azt is felsorolja, hogy az adott kifejezés mely más nyelvekbe került át a magyarból. A *gulyás* (ném. *Gulasch*) szónál szerepel, hogy az a magyarból kiindulva nemzetközivé vált. A szerzők példaként az ang. *goulash*, fr. *goulache*, finn *gulašši* kifejezéseket adják meg, melyek szerintük ugyanazzal a jelentéssel bírnak, mint a magyar szó. A felsorolást talán ki lehetne egészíteni a számunkra szintén releváns cseh *guláš*, szlk. *guláš*, *guláš*, le. *gulasz*, szln. *golaž*, hv./szb. *gulaš*, or. *гуляш* kifejezésekkel (vö. Machek, 1971, p. 152; Zoltán, 2020). Emellett fontos megjegyezni, hogy manapság Magyarországon gulyás alatt legtöbbször gulyásleveset értenek, amíg a külföldön készített gulyás inkább a mi pörköltünkre hasonlít (vö. Hadrovics, 1985, p. 247–248; Kluge, 2002, p. 377–378)³.

³ Érdekes, hogy német nyelvterületen, ill. Csehországban és Szlovákiában kedvelt változat az ún. *Szegediner Gulasch*, *segedínský guláš*, szó szerinti fordításban ‘szegedi gulyás’, amely káposztával készül és nagyjából a mi székelygulyásunkkal azonos. Az ÚESz. webes felületén a székelygulyás hivatkozásra klikkelve megtudhatjuk, hogy az étel nem Erdélyből származik, hanem előtagja Székely József (1825–1895) költő és levéltáros ne-

A gulyáshoz hasonlóan a lángos is komoly nemzetközi karriert futott be. Az adott szócikk idegen nyelvi összehasonlító anyagánál hasznos lenne feltüntetni, hogy a magyar szó átkerült a lengyelbe (*langosz*), csehbe, szlovákba, szlovénbe (*langoš*) és az ausztriai németbe (*Langosch*).

Az ÚESz.-ben a *fog* ‘rágásra való csontszerű képződmény’ származékeként szerepel a *fogas* ‘fogakkal rendelkező’; ‘ruhaakasztó’; ‘nehezen megoldható <kérdés>’. A következő önálló szócikk a *fogas* ‘sügérféle ragadozó hal, Zander (*Lucioperca sandra*)’, melynek végén a magyarból átvett hv./szb. *fogaš*, szlk. *fogaš* és baj.-osztr. *fogosch* kifejezések vannak felsorolva. A szlovák *fogaš* szót mai nyelvi környezetben megvizsgálva arra jutottam, hogy az ‘sügérféle ragadozó hal’ jelentésében régies. Helyette a *zubáč*-ot használják, amely a *zub* ‘fog’ szóból az *-áč* képzővel jött létre. A szlovákban továbbra is él a *fogaš* kifejezés. Gyakoribb jelentése ‘ruhaakasztó’, de jelölhet olyan fából készült polcot is, amelyen tányérok és kancsók vannak elhelyezve (vö. Rocchi, 1999, p. 95). A cseh és a horvát horgászszlengben megtalálható a *fogoš* (Hubáček, 2003, p. 60; Fašaić, 2014, p. 76, 285), de a horvát (és a szerb) irodalmi nyelvben a *smuđ*, a cseh irodalmi nyelvben pedig a ném. *Zander* átvétele a *candát* használatos. Ausztriában a ném. *Zander* mellett többen ismerik a *Fogosch*, *Fogasch* szót is.

A baj.-osztr. *Stamperl* eredetileg *stamperli* formában élt a magyar nyelvben. Az ÚESz.-ben ezt a régies alakot a *stampelli*⁴

vét örzi, aki ezt az ételfajtát először elkészítette. A *Szegediner Gulasch* név talán onnan ered, hogy a főzés folyamán fűszerpaprikát is használnak, a szegedi pirospaprika pedig méltán világhírű. Német, cseh és szlovák nyelvterületen ismert az ún. *Debrecziner Gulasch*, *debrecínský guláš* ‘debreceni gulyás’ is. Az elnevezés nem a cívisvárosból, hanem onnan származik, hogy az ételbe a húskockák mellett a debreceni kolbász karikáit is beleteszik (Tölgyesi, 2012, p. 333).

⁴ Az *-(e)l* végződésű bajor-osztrák szavak rendszerint *-li*-re végződnek a magyarban, vö. m.

(vö. Newerkla, 2011, p. 406) szócikknél találjuk meg: ‘rendszerint fél decinél kisebb űrtartalmú pálinkás, likőrös stb. pohárka, kupica’. Célszerű lenne feltüntetni a *stampó* változatot is, amely a mai beszélt nyelvben talán a leggyakoribb.

A *piál* és *vedel* önálló címszóként szerepel az ÚESz.-ben, a *szlopál* viszont nem került be sem a TESz.-be, sem az EWUng.-ba és az ÚESz.-be sem nyert felvételt, pedig érdemes lenne rá. A magyar nyelv szláv jövevényszavai című művében Kniezsa (1974, p. 506) helyesen állapítja meg, hogy a szó a szlovák *slopat’* ‘mohón iszik’ kifejezés átvétele. A szlovák ige hangutánzó eredetű (vö. Králik, 2016, p. 539). Hangsúlyoznám, hogy rokon kifejezés van az oroszban is, de a *слонать* szó ‘felfal, zabál’ jelentéssel bír. Mind a szlk. *slopat’*, mind pedig a m. *szlopál* ma leggyakrabban a ‘szeszes italt vedel’ jelentésben használatos. A magyarban megtalálható a *szlopa* ‘(alkoholtartalmú) ital’ főnév is, mely a *szlopál* igéből keletkezhetett elvonással (vö. *zabál* > *zaba*), mivel a szlovákban nem létezik **slopa* szó.

Összességében elmondható, hogy az ÚESz. szerzői a TESz. és az EWUng. hagyományaihoz méltó magas szintű tudományos munkát végeztek. Az XML alapú adatbázis nagy előnye, hogy ha a kutatócsoport szeretne valamit kiegészíteni vagy javítani, akkor azt egyből megteheti. Köszönet illeti nemcsak a lexikográfus, hanem az informatikus munkatársakat is. A szótár webes változata kiválóan működik. Remélem, hogy mielőbb lehetővé válik a szócikken belüli keresés is. Egyelőre a keresésben csupán a címszavak után lehet kutatni, pl. a *cakumpakk* kifejezést beírva a következő felirat jelenik meg a képernyőn: „Nincs találat! A keresett szó nem található a szótárban.” Szerencsére ez nem

kifli < au. ném. *Kipfel*, baj.-osztr. *kipfl*. A szóvégi mássalhangzó-torlódás illetően feloldása a magyar nyelvben ma is annyira bevett mód, hogy a *Lidl* német áruházlánc nevét sokan ösztönösen *lidli*-nek ejtik (Tölgyesi, 2017, p. 275).

így van. Ha a *cakompakk* vagy *cakpakk* alakokat gépeljük be, rálelünk a *cakumpakk*-ra is. A felhasználók szempontjából hasznos lenne még a lapozó keresés (vö. Gaál, 2016, p. 63) és a találatok listázása nem pontosan megadott keresőszavak esetén.

A TESz. és az EWUng. nyomtatott példányaikat antikváriumban tudják komoly összegért beszerezni a szerencsések. A szótárak digitalizált változata megtalálható az Arcanum Digitális Tudománytárban vagy az Akadémiai Digitális Archívumban, de mindkét adatbázis előfizetést igényel. Óriási dolog, hogy az ÚESz. nemcsak a kutatók, hanem az összes érdeklődő számára a <https://uesz.nytd.hu> oldalon⁵ bárholonnan, bármikor elérhető, ill. az egész szótár anyaga az ingyenesen letölthető PDF-fájlokban offline állapotban is használható.

NYELVEK ÉS NYELVJÁRÁSOK RÖVIDÍTÉSEI

ang. = angol, au. ném. = ausztriai német, baj.-osztr. = bajor-osztrák, fr. = francia, hv. = horvát, le. = lengyel, m. = magyar, ném. = német, or. = orosz, szb. = szerb, szlk. = szlovák, szln. = szlovén, ukr. = ukrán

IRODALOM

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. (1993–1995) + *Register* (1997). Benkó, L. (Ed.). Akadémiai Kiadó.

⁵ Alapnyelvi (uráli, finnugor és ugor) szavaknál az ÚESz. össze van kapcsolva egy másik etimológiai adatbázissal az Uralonettel (<http://www.uralonet.nytd.hu/>), amely az Uralisches Etymologisches Wörterbuch-ra (UEW.) támaszkodik, pl. az ÚESz.-ben a *kéz* szócikk végén feltüntetett hivatkozás átirányítja a felhasználót az Uralonet oldalra, ahol egyeztethetőek a finn, észt *käsi*, udmurt *ki*, manyisi *kāt* stb. rokon kifejezések. Minkét online szótár nemcsak kutatásra, hanem oktatásra is alkalmas.

- Fašaić, K. (et. al. 2014). *Višejezični rječnik za ri-barsku struku*. Veterinarski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Gaál, P. (2016). *Online szótárak és használók – onlineszótár-használati kutatások, online szótárak értékelési és minősítési szempontjai*. Pécsi Tudományegyetem.
- Gerstner, K. (2012). Benkő Loránd, az etimológus és szótárszerkesztő. *Magyar Nyelv*, 108, 158–166.
- Gerstner, K. (2022). Benkő Loránd és az Etimológusok Wörterbuch des Ungarischen. *Magyar Nyelv*, 118, 44–51.
- Hadrovics, L. (1985). *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó.
- Hubáček, J. (2003). *Výběrový slovník českých slangů* (= Spisy Filozofické fakulty Ostravské univerzity 146). Ostravská univerzita.
- Kluge, F. (2002). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. de Gruyter.
- Kniezsa, I. (1974). *A magyar nyelv szláv jövevény-szavai I–II*. Akadémiai Kiadó.
- Králik, L. (2016). *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Veda.
- Machek, V. (1971). *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia.
- Newerkla, S. M. (2011). *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen* (= Schriften über Sprachen und Texte 7). Peter Lang.
- Rocchi, L. (1999). *Hungarian Loanwords in the Slovak Language I*. Università degli studi di Trieste.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Księgarnia Akademicka.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. (1967–1976) + *Mutató* (1984). Benkő, L. (Ed.). Akadémiai Kiadó.
- Tölgyesi, T. (2012). Német – cseh – szlovák – magyar nyelvi kontaktusok a közép-európai konyhaművészet tükrében. In Kocsis, M. & Majoros, H. (Eds.), *Legendák, kódexek, források: Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére* (pp. 331–338). Szegedi Tudományegyetem.
- Tölgyesi, T. (2017). Austriazismen in der mitteleuropäischen Küche. In Szczech, J. & Kałasznik, M. (Eds.), *Intra- und interlinguale Zugänge zum kulinarischen Diskurs I* (= Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung, Sonderheft 24, pp. 271–281). VEP.
- Tölgyesi, T. (2020). Hungarianismen im Gemein-deutschen, österreichischen Deutsch, ostösterreichischen Dialekt und im Slawischen. In Szucsich, L. & Kim, A. & Yazhinova, U. (Eds.), *Areal Convergence in Eastern Central European Languages and Beyond* (pp. 341–349). Peter Lang.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár* (2011–2022). Gerstner, K. (Ed.). <https://uesz.nytud.hu> (2023.04.23.)
- UEW. = *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* 1–2. (1986–1988) + *Register* (1991). Rédei, K. (Ed.). Akadémiai Kiadó.
- Uralonet = *Uráli Etimológiai Adatbázis*. Cúcs, S. (Ed.). <http://www.uralonet.nytud.hu> (2023.04.23.)
- Zoltán, A. (2020). Hungarian and Slavic. In Greenberg, M. L. (Ed.), *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics*. Brill.

Tölgyesi Tamás